

Декларація про державний суверенітет України як основний чинник формування інституту глави держави

10

Важливою віхою у становленні України як демократичної, соціальної, правової держави стала Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року. Саме нею проголошено верховенство українських законів на території нашої держави. Проте Декларація виявилася й основним чинником формування в Україні інституту глави держави.

Володимир СУХОНОС,
кандидат юридичних наук,
професор кафедри
державно-правових дисциплін
Української академії банківської
справи Національного банку України

Сформований відповідно до Конституції та чинного законодавства інститут глави держави не лише відтворював суспільні відносини, що склалися в 1990–1996 роках, а й опосередкував міжнародний досвід функціонування схожих інститутів державної влади. У науковій літературі та політичному житті існують різні точки зору на інститут глави держави. Однак кількості наукових праць, які тією чи іншою мірою стосуються цього інституту, поки що обмаль і не завжди вони мають фундаментальний характер. Так, зокрема, різні аспекти інституту глави держави досліджували українські та російські правознавці Ю. Коломієць, В. Погорілко, Н. Сахаров, С. Серьогіна, В. Чиркін, В. Шаповал [1] та ін. Серед українських науковців помітні різні форми трактування цього інституту і, насамперед, його місця у конституційно визначеному механізмі здійснення державної влади.

Усе це зумовлює необхідність комплексного теоретичного дослідження цього інституту та зіставлення правових засад із практикою їх реалізації із зваженням на досвід зарубіжних країн та численні спроби вдосконалення відповідних правових норм у ході реформування політичної системи України. Саме тому мета нашого

дослідження – аналіз історичних витоків інституту глави держави в Україні та впливу на нього Декларації про державний суверенітет.

Для реалізації цієї мети слід виконати такі взаємопов'язані дослідницькі завдання: по-перше, дослідити історію України радянського періоду в контексті інституту глави держави; по-друге, охарактеризувати вплив на інститут глави держави Декларації про державний суверенітет України.

Історія становлення та розвитку інституту глави держави в Україні в XX столітті поділяється на чотири періоди: правління Центральної Ради, другий Гетьманат, українська Директорія та радянський період.

31 січня 1924 року II з'їздом Рад Союзу РСР була затверджена перша Конституція СРСР. Незважаючи на те, що розділом другим проголошувалося право союзних республік на суверенітет, фактично усе зводилося до автономії республік, адже згідно зі статтею 20 Конституції СРСР 1924 року ЦВК СРСР мав право відмінити декрети, постанови та розпорядження «з'їздів Рад та центральних виконавчих комітетів союзних республік та інших органів влади на території Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [2].

Можна сказати, що колегіальним главою держави в СРСР стала Президія ЦВК СРСР, адже саме цей орган у період між сесіями ЦВК СРСР згідно зі статтею 29 Конституції 1924 року ставав «вищим законодавчим, виконавчим та розпорядницьким органом влади Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

15 травня 1929 року XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів прийняв нову Конституцію соціалістичної України, де у статті 3 наголосив на державному суверенітеті України. Проте друга частина вказаної статті фактично нівелювала це положення, адже не було встановлено, які саме повноваження Україна віддає Союзу: «Суверенітет Української Соціалістичної Радянської Республіки обмежений лише в межах, зазначених у Конституції Союзу радянських соціалістичних республік» [3]. Фактично це означало, що Україна відмовляється від першості щодо Союзу і віддає все на користь загальносоюзної бюрократії.

5 грудня 1936 року була прийнята нова Конституція СРСР. Незважаючи на колосальні суверенні прерогативи союзних республік (у тому числі й України), їх остаточно заперечувала стаття 20, згідно з якою «у випадку розбіжностей закону Союзної республіки із законом загальносоюзним діє загальносоюзний закон» [4].

Фактично те саме підтверджувала й стаття 16 Конституції УРСР 1937 року: «Закони СРСР обов'язкові на території УРСР» [5].

Після початку війни між СРСР і Німеччиною українські націоналістичні сили (прихильники гетьмана П. Скоропадського, Організація українських націоналістів під керівництвом С. Бандери й А. Мельника та ін.) здійснили спробу відновити українську державність. Проте вона зазнала невдачі. І хоча у лютому 1944 року в УРСР були створені наркомати зовнішніх справ та оборони, практично це ні до чого не призвело: Україна залишилася союзною республікою, Конституція якої не суперечила Конституції СРСР.

7 жовтня 1977 року була прийнята остання Конституція СРСР. Незважаючи на проголошений принцип суверенітету республік, під ним, так само, як і в попередніх радянських конституціях, розуміють автономію й самостійність у певних сферах. При цьому фактично починає реалізовуватися принцип єдності СРСР. Так, стаття 70 Конституції вказує: СРСР – це «єдина союзна багатонаціональна держава», що «...уособлює державну єдність радянського народу» [6]. Стиль статті 71 Конституції також говорить про пріоритети державного будівництва СРСР: «У Союзі Радянських Соціалістичних Республік об'єднуються...». Фактично така фраза означала, що первинним суб'єктом Союзу РСР є не союзна республіка, а сам Союз. Окрім того, стаття 74 проголошувала: «у випадку розбіжностей між законом союзної республіки та загальносоюзним законом діє закон СРСР».

Фактично те саме було закріплено і в Конституції УРСР 1978 року: верховенство союзних законів (стаття 71 Конституції [7]) та верховенство (тобто суверенітет) Союзу РСР. Так, частина II статті 73 Конституції УРСР наголошувала, що Українська РСР сприяє здійсненню на своїй території «повноважень Союзу РСР, проводить у життя рішення найвищих органів державної влади і управління СРСР».

Тож, на нашу думку, УРСР часів існування СРСР не могла вважатися повноцінною державою, адже не мала прав суверенітету як верховенства у здійсненні зовнішньої та внутрішньої політики незалежно від зовнішніх сил. У цьому разі верховенство (тобто суверенітет) належало виключно Союзу РСР. Саме тому в УРСР до 1990 року фактично не було і глави держави.

Таке становище тривало до 16 липня 1990 року, коли Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про держав-

ний суверенітет України, де в розділі III наголосила на верховенстві на території УРСР Конституції та законів України.

Фактично саме з часу прийняття Декларації можна було б казати, що Україна стає державою-суб'єктом федерації, главою якої став Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук.

5 липня 1991 року було прийнято Закон УРСР № 1295-XII «Про Президента Української РСР», у частині I статті 1 якого зазначалося: «Відповідно до Конституції Української РСР Президент Української Радянської Соціалістичної Республіки є найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади» [8].

14 лютого 1992 року Верховна Рада внесла відповідні зміни до Конституції УРСР. Згідно зі статтею 114-1 «Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України». Це фактично означало, що Президент здійснював функції й глави держави, і глави виконавчої влади.

8 червня 1995 року між Верховною Радою та Президентом було укладено конституційний договір, згідно з яким Президент знову визнавався главою держави й главою державної виконавчої влади. А на законодавчому рівні закріплювались основні прерогативи Президента саме як глави держави. Так, згідно з частиною II статті 19 Конституційного договору «Президент України як глава держави представляє Україну як у внутрішньо-державних, так і у зовнішніх відносинах».

28 червня 1996 року Верховна Рада прийняла чинну Конституцію, стаття 102 якої закріпила Президента виключно як главу держави.

Отже, саме внаслідок того, що Декларація про державний суверенітет встановила в Україні найважливішу ознаку держави – її суверенітет, Україна не лише формально, а й фактично стала державою, керманіч якої – Президент – став її главою.

Джерела

1. Коломієць Ю. М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади і управління зарубіжних країн. – Х., 1998. – 245 с.; Погорілко В. Ф. Інститут президентства в Україні / Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи: Монографія / Скрипнюк О. В., Кресіна І. О., Погорілко В. Ф. та ін.; За ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 2001. – С. 113–134; Сахаров Н. Л. Інститут президентства в сучасному світі – М., 1994. – 176 с.; Серьогіна С. Сутність інституту глави держави та його еволюція у світовій державно-правовій практиці // Вісник академії правових наук України. – 2000. – № 4. – С. 54–65.; Чиркин В. Е. Президентська влада // Государство и право. – 1997. – № 5. – С. 15–23.; Шаповал В. М. Президент у механізмі здійснення державної влади. – К., 1995. – 30 с.

2. Основной Закон (Конституция) Союза Советских Социалистических Республик от 31 января 1924 года // Сборник законов СССР в 2-х т. Т. 1. – М.: Изд-во «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1968. – С. 79.

3. Конституція (Основний Закон) Української Соціалістичної Радянської Республіки від 15 травня 1929 року // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / Упоряд. І. О. Кресіна; Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 84.

4. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик от 5 декабря 1936 года // Сборник законов СССР. В 2-х т. Т. 1. – М.: Изд-во «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1968. – С. 95.

5. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30 січня 1937 ро-

ку // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / Упоряд. І. О. Кресіна; Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 107.

6. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 года. – М.: Молодая гвардия, 1977. – С. 27.

7. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р. // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / Упоряд. І. О. Кресіна; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 176.

8. Про Президента Української РСР. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки № 1295-ХІІ від 5 липня 1991 року // ВВР. – 1991. – № 33. – Ст. 447.

12

Віра ТИМОШЕНКО,
доктор юридичних наук,
професор

Проблеми побудови правової держави

Можливість досягнення ідеалів правової держави визначається низкою чинників суб'єктивного й об'єктивного характеру. Передусім така можливість залежить від правосвідомості населення. Правосвідомість є особливою формою свідомості, необхідною й істотною складовою світогляду людини. Зазвичай під правосвідомістю розуміють сукупність правових уявлень, поглядів, оцінок, концепцій, теорій, доктрин, що виражають суб'єктивне ставлення окремо взятих осіб, груп або суспільства загалом до правової системи залежно від визнання або заперечення цінності права, тобто його справедливості, сили й ефективності.

Предметом відображення правосвідомості є право і правове регулювання, а також суспільні відносини, врегульовані правом або ті, що потребують правового регулювання. Загальними категоріями, притаманними правосвідомості, є категорії юридичних прав, обов'язків і законності. На основі цих категорій суб'єкт права визначає свою поведінку, тобто нормативно задає собі власну позицію та можливі способи реалізації своїх інтересів. Він також оцінює поведінку інших суб'єктів права як правомірну (що характеризується дотриманням правових норм) і неправомірну, або протиправну (яка порушує заборонну або зобов'язувальну норму). Отже, правосвідомість, що визначає правову поведінку, є джерелом правопорядку. Відповідно, є прямий зв'язок між правосвідомістю та можливістю забезпечення прав і свобод людини, а отже, і перспективою побудови правової держави.

На ролі індивідуальної правосвідомості у досягненні ідеалів правової держави наголошував видатний російський політико-правовий мислитель першої половини ХХ століття, історик філософії права І. Ільїн. У правовій державі, на його переконання, мотиви визнання права мають здійснюватися свідомо й вільно. Під правосвідомістю він розумів передусім духовні прагнення індивіда.

І. Ільїн обґрунтував ідею «нормальної правосвідомості», яка мусить стати основою права. Досліджуючи природу права, особливого значення він надавав духовним чинникам, насамперед релігії. На його думку, правосвідомість, яка втратила своє релігійне коріння, не може бути здатною підтримувати правопорядок. Саме аморальність народу він вважав однією з найважливіших причин революцій.

Авторитет позитивного права і влади в І. Ільїна тримається не лише на суспільному договорі, визнанні повноважень законодавця, наказах і погрозах, а й на «духовній правоті», «на змістовній правильності... велінні й норм». Він не підніс праву на недосяжну висоту, але й не зводив його до рівня чистої формули, повертав праву образ однієї з основних опор людського життя. На його думку, правова держава цілком засновується на визнанні людської особистості – духовної, вільної, правомочної, такої, яка управляє собою в душі і в справах, тобто засновується на лояльній правосвідомості. Цим теорія правової держави І. Ільїна є значно відмінною від ліберальних теорій [4, с. 137, 138, 140].

Єдино можливий шлях здійснення державних реформ, за І. Ільїним, – «виховання правосвідомості». На його думку, правосвідомість може бути на належному рівні лише там, де високий рівень юридичної науки. Жи-